
 PRIKAZ

**ROBBINS BURLING: *THE TALKING APE; HOW LANGUAGE EVOLVED*
Oxford: Oxford University Press, 2005.**

Ivan Ivas

Filozofski fakultet, Zagreb
Hrvatska

Robbins Burling je počasni profesor antropologije i lingvistike na Sveučilištu Michigan. Kao lingvist i antropolog istraživao je u Bangladešu i sjeveroistočnoj Indiji, o čemu je i objavljivao u člancima i knjigama. U ovoj se knjizi posvetio temi koja je u 19. stoljeću bila toliko omiljena da ju je Lingvističko društvo u Parizu 1886. zabranilo na svojim sastancima. Tema je još uvijek i fascinantna i frustrirajuća – jer o postanku jezika može se samo postavljati teorije, a dokazivati ih se može opet samo teorijama koje se temelje na veoma malo materijalnih dokaza. Burling je dao pregled postojećih teorija i u odnosu prema njima argumentirano predstavio svoju teoriju mogućeg nastanka jezika, mogućih uzroka (motiva), razvojnog tijeka i učinaka jezika tijekom njegova razvoja. Pritom se oslanjao na podatke iz raznih znanosti – antropologije, povijesti, biologije, etnologije, primatologije, lingvistike, fonetike i semiotike. Uz glavnu temu, stručnjacima navedenih znanstvenih područja zanimljive će biti i druge teme koje je autor obradio: sličnosti i razlike između životinjske i ljudske komunikacije, vrste znakova u životinjskoj i ljudskoj komunikaciji, znakovi u govornoj komunikaciji u kojima se miješaju svojstva nejezičnih i jezičnih znakova (prozodija i gestualizacija). Knjiga je sastavljena od 11 poglavlja: *Na početku, Smiješci, migovi i riječi, Istine i laži, Um i jezik, Znakovi i simboli, Slikovni znakovi (icons) dobiveni i izgubljeni, Od nekoliko glasova do mnogo riječi, Sintaksa: ugrađena (wired) i naučena, Korak-po-korak do gramatike, Moć, ogovaranje i zavodjenje i Sto nam je jezik učinio?*

Cijelom knjigom Burling potkrepljuje svoju osnovnu misao: jezičnu evoluciju, ali i predjezičnu i izvanjezičnu komunikaciju, kao pokretači i kao usmjeritelji, bitno određuju primatelji poruka. To je tako zato što je razumijevanje uvijek šire od mogućnosti proizvodnje znakova. Burling to dokazuje s nekoliko činjenica: čovjekoliki majmuni mogu razumjeti nešto od govora iako ne mogu naučiti govoriti; dijete usvaja jezik mnogo prije nego što počne govoriti i u cijelom razvojnom toku razumije uvijek više nego što može proizvesti; divimo se tipovima govorenja koje sami nismo u stanju proizvesti (dijalektalni govor, stručni žargon, retorički govor, pjesnički govor); pasivno vladanje stranim jezikom (slušanje i čitanje) uvijek je veće od aktivnog (govorenje). Iako je važnu ulogu oduvijek morao imati i inventivni proizvođač

poruka, svaki novi "komunikacijski trik" izvodača prvo je morao biti prepoznat kao koristan znak i shvaćen da bi mogao postati dio komunikacijskog resursa. Ciceron, kojeg Burling ne spominje, primijetio je da u retoričkoj komunikaciji rječitost ne nastaje poštivanjem pravila, nego pravila nastaju iz rječitosti, tako što su slušači prvo primijetili i zatim prikupili i usustavili ono što su rječiti pojedinci proizveli. Burlingu je to načelo nastanka i razvoja komunikacijskih znakova. Signalizacijski sustav životinjske komunikacije (pokreti i zvukovi koje Burling smatra jedinstvenim sustavom kanalno nediferenciranih znakova i zato ga zove *gesture-call*) mogao je nastati samo tako da su izvorno instrumentalne radnje (ponašanje bez namjere da se pošalje znak) okolne životinje prepoznale kao korisne informacije. Kad je i izvodač prepoznao povezanost promjene ponašanja u okolini s njegovim ponašanjem, mogao je započeti veoma dug evolucijski proces ritualizacije – pretvaranje instrumentalnih pokreta (i onih ozvučenih) u signale.

Odnos slušanja i govorenja autor predstavlja kao sukob dvaju interesa: u toj simboličkoj ekonomiji pošiljatelji i primatelji su u stalnoj napetosti zbog razlika interesa: govornikov je interes da komunikaciju ubrza sažimanjem i nemarnom izvedbom, slušačev je interes da što manje energije potroši u slušanju. Bolji i strpljiviji slušači omogućuju izvodačima da budu još nemarniji ili da proizvode neočekivane oblike. Pojavom jezika odnos recepcije i proizvodnje se mijenja. U životinjskoj komunikaciji i na ranom stupnju jezične filogeneze prevladavaju motivirani znakovi (slike i indeksi), koji predstavljaju ograničen komunikacijski resurs i štede primateljevu energiju, pa je za nastanak novih znakova veća važnost primatelja (tumača). Pojava konvencionalnih znakova i posebno jezika omogućila je arbitrarnost znakova i slojevitu strukturu kombinacija različitih vrsta znakova u govoru, što je, po Burlingu, mogla biti posljedica izvodačeve težnje za uštedom energije i ubrzanjem komuniciranja, ali je zato ta pojava postavila veće zahtjeve na primatelje (potreba učenja i pamćenja znakova koji više nisu prozirni prema značenju kao što su slikoviti znakovi i potreba razumijevanja novih kombinacija znakova – pojavom protosintakse i, poslije, sve razrađenije sintakse). Pojavom drugog važnog jezičnog medija – pisma, utjecaj vještih proizvođača tekstova na razvoj jezičnog izraza postao je još veći. To autor dokazuje upornim održavanjem načela stabilnosti u ortografiji, kao i uopće visokim vrednovanjem pismenosti.

Jezični razvoj Burling objašnjava u nekoliko evolucijskih (i vremenskih) slojeva: najsporijim (mjeri se milijunima godina) upravlja prirodna selekcija, nešto brži je sloj seksualne selekcije. Mnogo brži je sloj jezične selekcije, no budući da se proteže i tijekom stotinu tisuća godina, teško je zamjetljiv. Još je brži sloj u kojem se ostvaruje proces gramatikalizacije (može trajati nekoliko stoljeća), a najbrži je sloj slučajnih promjena, zbog kojih se jezik svakog naraštaja primjetno razlikuje od jezika prethodnog. Promjene u rječniku su brže, u izgovoru sporije, ali ukupno, u sloju slučajnih promjena bit jezika se ne mijenja.

Burling detaljno razrađuje odnos seksualne i prirodne selekcije i njihov mogući utjecaj na pojavu i razvoj jezika. Prirodna je selekcija veoma spor proces, pokreće je i usmjerava pritisak okoline i drugih prisutnih vrsta; njezini su proizvodi "biološki strojevi", više ili manje učinkoviti za preživljavanje (prehranjivanje i borbu s predatorima). Seksualna je selekcija nešto brži i nešto teže objašnjiv proces. Burlingovo objašnjenje seksualne selekcije konzistentno je s njegovom tezom da je za nastanak i početni razvoj jezika recepcija važnija od proizvodnje znakova. Sve do pojave monogamije ženka je, kao receptivni čimbenik u reproduktivnom partnerstvu, ključni usmjerivač evolucije. Na njezinoj je strani izbirljivost, mužjak se treba što uspješnije oglašavati svojim promotivnim ponašanjem – indeksima koji ženku navode da u njemu prepozna partnera pogodnijeg od drugih za produženje vrste. (Ta teorija postanka i razvoja jezika može objasniti zašto su žene prosječno vještije u dekodiranju neverbalnih znakova, ali se ne slaže s činjenicom da su žene, unatoč dugotrajnom potiskivanju iz javnog nastupanja, i vještije u proizvodnji jezičnih poruka.)

Sa stajališta prirodne selekcije oglašivački su znakovi vrsta riskantnog luksuza jer zadatak koji nameće seksualna selekcija (biti što uočljiviji i čujniji seksualnom partneru) upravo je suprotan zadatku koji nameće prirodna selekcija (biti neprimjetan predatorima, sposoban za borbu ili dovoljno brz za bijeg). (Paunov rep je uvjerljiv primjer prenaplašenog oglašivačkog sredstva koje smanjuje uspješnost u preživljavanju.) Načelno, prirodna selekcija promiče one koji uspijevaju uravnotežiti oprečne zadatke prirodne i seksualne selekcije. Poticane pritiskom da privuku pozornost, zadive i zavedu seksualnog partnera, u životinjskom su se svijetu razvili čudesni oblici, boje i zvukovi koji prkose osnovnoj svrsi "biološkog stroja za preživljavanje". Možda na prvi pogled izgleda paradoksalno, ali je zabavno, pa i uvjerljivo, da Burling u seksualnoj selekciji nalazi analogne i homologne veze s najvišim dosezima ljudskog uma. Doduše, autor kao da se pomalo ograđuje kad kaže da seksualna selekcija, kao teorijsko pribježište, objašnjava pojave koje drugačije nije moguće objasniti: glazbu, religiju, etiku, humor te, naravno – jezik, posebno najrazvijenije oblike jezičnog stvaralaštva, kao što je umjetničko.

Sa stajališta prirodne selekcije i mozak je preskup organ jer njegova energetska zahtjevnost ne opravdava potrebe preživljavanja. Razvoj mozga nije moguće objasniti ni potrebom zahtjevnijih manipulacija predmetima: moždana masa znatno se povećala mnogo prije većih tehnoloških promjena. Vjerojatno objašnjenje jesu povećane potrebe za seljenjem i sve složeniji društveni odnosi. Inteligencija bi, dakle, bila prije svega i izvorno socijalna: socijalne vještine bile su važnije od tehničkih, od manipuliranja predmetima važnije je bilo manipuliranje drugim pojedincima i skupinom. Socijalna inteligencija morala se razviti kad je u društvenoj okolini porasla važnost komunikacijskih vještina. Mogući motivi za pojavu i razvoj jezika jesu reklamiranje gena, dominacija u skupini (borba za status i vodstvo) i, od prethodna dva prilično drugačije naravi, a po Burlingu i manje važan motiv – potreba za uživanjem u uzajamnom odnosu dobro raspoloženih pojedinaca, iz kojeg se razvila konverzacija. (Potonji motiv

prepoznajemo u govornoj funkciji koju je *fatičkom* nazvao Malinowsky, kojeg Burling, začudo, ne spominje.) Za sve te rane simboličke aktivnosti, važne za pojavu jezika i kulture, autor preuzima naziv *zabavljačke strategije*. Nameće se poveznica (koju autor ne spominje) s etičkim retoričkim sredstvima, koja je Aristotel (u *Retorici*) smatrao najvažnijima, a koja se u najširem smislu mogu odrediti kao sredstva samopredstavljanja tijekom izvedbe (najučinkovitije upravo dizajnom ukupnog nastupa i humorom).

Spomenutu poveznicu s retorikom moguće je itekako opravdati time što i sam autor ističe pragmatičke čimbenike kao najvažnije za nastanak i razvoj jezika, one koji nisu važni za fizički opstanak, ali su iznimno važni za položaj jedinke u skupini. Prednosti za preživljavanje bile su samo početni poticaj za nastanak razvijenijeg komunikacijskog sustava, ali odmah nakon toga ubrzan razvoj jezika motiviraju praktične društvene potrebe. U počecima nastanka jezika, kao uostalom i danas, jezik primarno nije bio sredstvo suradnje, nego natjecanja za bolji status, sredstvo uvjeravanja. Tome je služila i konverzacija. Iako iz svojih antropoloških iskustava navodi uvjerljive primjere uživanja u razgovoru kao njegove važne funkcije u tehnološki nerazvijenim društvima, Burling i razgovor vidi pretežno kao mikrosocijalnu arenu, u kojoj se sugovornici bore za status. Svakodnevni razgovor i danas je (izrazito u ogovaranju) pretežno medij odmjeravanja vrijednosti pojedinih članova skupine i ujedno isticanja vlastitih vrijednosti. Da pojavu jezika ne treba vezati za zajedničko obavljanje poslova (primjerice lova) i razvoj tehnologije, dokazuje to da u takvim situacijama i danas dostaju, pa i bolje služe, nejezična sredstva te da je za poučavanje tehnike obavljanja nekog posla učinkovitija metoda pokazivanja i imitiranja nego verbalnog opisivanja. Dakle, od svojih početaka bogatiji komunikacijski resursi i razvijenija vještina upotrebe tih resursa (poslije je to bio i jezik) bili su pokazatelji nadmoći – s jedne strane seksualnim partnericama, s druge strane drugim članovima skupine, pa je najvještiji komunikator imao najbolju šansu postati vodom skupine, a ujedno i mogućnost da razmnožavanjem nastavi svoj genetski kod. Postajući dio okoline, jezik je od početka bio i evolucijski medij, u kojem je prirodna selekcija propuštala one s razvijenijim komunikacijskim vještinama.

Burling sustavno predstavlja proturječja koja se ponavljaju u teorijama o postanku jezika i argumentira svoje stajalište o njima. U raspravi je li se jezik razvio iz životinjske signalizacije ili je za njegovu pojavu bio presudan razvoj mozga (razvijeniji um), Burling smatra da je unatoč velikim sličnostima životinjske komunikacije i ljudske neverbalne komunikacije za pojavu jezika jedino moguće objašnjenje prethodno razvijeniji um – povećana sposobnost konceptualizacije, koja je omogućila pojavu protoriječi. Kao dokaz važnosti uma, navodi i lakoću kojom um ostvaruje jezik u raznim medijima (govor, pisanje, gestovni jezik gluhih). Oprečna su mišljenja o tome da li se jezik pojavio iznenada ili je rezultat dugotrajne evolucije. Burling je siguran da je to bio dugotrajan evolucijski proces. No, prihvatljivom smatra i Gouldovu teoriju *punctuated equilibrium*, prema kojoj je evolucija izmjena veoma dugih razdoblja

stagnacije (*stasis*), zapravo akumulacije, i znatno bržih razdoblja velikih promjena (koja se, međutim, mjere stotinama tisuća godina), kojom neprimjetno ublažava svoje stajalište.

Burling kroz cijelu knjigu inzistira na pobijanju (koje mjestimice nije uvjerljivo) stečevina još uvijek utjecajne lingvističke revolucije Noama Chomskog. Ta je lingvistička paradigma primat dala sintaksi, a Burling se, bez jakih argumenata, vraća mišljenju o primatu riječi: jest da sintaksa jezik čini jedinstvenim, ali ona je mogla postati tek nakon što se pojavilo više riječi, kao sredstvo uređivanja odnosa među njima; od sintakse je važnije obilježje jezika bogat rječnik. U raspravi o tome je li važnije naslijeđe (*nature*) ili učenje (*nurture*) Burling bira kompromisnu sredinu: Chomskyjevu ideju o važnosti naslijeđa i univerzalnoj gramatici donekle prihvaća, a njegove metafore *aparatus usvajanja jezika* (LAD) i *jezični organ* okrivljuje za zavodenje u krivom smjeru. Ljudi nasljeđuju samo sposobnost usvajanja nekog od jezika, nešto kao prazne rubrike koje popunjavaju učenjem određenog jezika. U prelasku s komuniciranjem motiviranim znakovima na komuniciranje arbitrarnim i konvencionalnim znakovima veliku važnost ima um, dovoljno razvijen za bolje zapamćivanje i učenje. No, od trenutka kad se počeo služiti jezikom, mozak se razvijao mnogo brže nego prije. Sva su ključna svojstva jezika (svojstva koja ga razlikuju od životinjske signalne komunikacije i ljudske neverbalne komunikacije) kognitivna: referencijalnost, digitalnost, diskretnost, artikuliranost, konvencionalnost, velik rječnik, sintaksa, generativnost i rekurzivnost.

Nedosljedan je (ili nedovoljno jasan) kad se protivi tvrdnji da je jezik nusproizvod već razvijena uma (Chomsky), pa ističe da je jezik previše složen da bi se mogao pojaviti kao nusproizvod nečega drugoga. Većina je njegove knjige posvećena zapravo dokazivanju da se jezik mogao pojaviti tek kad su se dovoljno razvile kognitivne sposobnosti i da su njegov glavni motiv i funkcija komuniciranje, to jest postizanje zajedništva. Zato teoriju o nastanku jezika od pjevanja (*tra-la-la* teoriju, jednu od nekoliko ismijavanih ranijih teorija), Burling ne želi olako odbaciti, jer ona u ritmu vidi moćno sredstvo okupljanja. (No, ta teorija ne objašnjava disritmičnost govora u odnosu prema glazbi i plesu.) U razmatranju te teorije autor nema pravo kad tvrdi da u životinjskom glasanju nema ritma i da je u tome njegova razlika prema ljudskome glasanju. Točnije bi bilo da je razlikovno obilježje ljudskih znakovnih proizvoda u odnosu prema životinjskim vrsta artikulacije dvaju slojeva u vremenskoj organizaciji – mjere i ritma.

Burling olako odbacuje teoriju koja za nastanak i razvoj jezika važnom smatra promjene u dijelovima tijela koje zovemo govornim organima. Tu teoriju on suprotstavlja svojoj teoriji o važnosti uma kao da se nužno isključuju. Prihvatljivo je njegovo mišljenje da se prilagodba govornih organa dogodila nakon što su se već pojavile razvijenije kognitivne sposobnosti, no treba ozbiljno uzeti u obzir i mišljenje da jezik ne bi bio kakav jest da se nije ostvarivao u zvučnom kanalu i govornome mediju. Burlingovo je mišljenje u skladu s

njegovom tezom da je jezik izrazito kognitivna sposobnost i da se jednako dobro ostvaruje u različitim medijima i kanalima, pa tako i u gestovnom jeziku gluhih.

Burling navodi nekoliko kognitivnih sposobnosti koje su omogućile pojavu jezika. Prije svega, to su naprednija konceptualizacija (povezivanje pojmova i riječi kao njihovih imena) i napredak u postizanju uzajamne pozornosti. Važna je bila mogućnost da se pozornost drugoga usmjeri ne samo pogledom, što mogu i niži primati, nego i pokaznom gestom, a poslije i riječju, koja je, za razliku od geste, pozornost mogla usmjeriti na pojam, a ne samo na stvar. Nova kognitivna sposobnost bila je suradnja u postizanju i održavanju uzajamne pozornosti, što uključuje sposobnost da se prepostavi što se događa u tuđem umu: *theory of mind*. Za nastanak jezika važna je pojava sposobnosti imitiranja (što nije mimikrija, koja postoji i kod životinja, nego sposobnost ponavljanja aktivnosti upravo sa svrhom s kojom ih je izveo drugi), koja je omogućila shvaćanje i očekivanje uzoraka.

Sa stajališta potreba za preživljavanjem i obavljanja svakodnevnih radnji, sintaksa se doima kao raskošan dodatak koji otežava komuniciranje, pa se njezina pojava može objasniti u sustavu takozvanih zabavljačkih strategija i strategija osvajanja što boljeg položaja u skupini, u kojima je komunikacijska vještina (*fancy language*) morala biti glavni adut. Autor, kao inače, dokaz nalazi u današnjem komuniciranju: nabrzinu sklepani jezici ograničenog rječnika i jednostavne sintakse koje zovemo *pidgini* sasvim dobro služe potrebama zbog kojih su nastali.

Autoru ovoga prikaza najzanimljiviji su bili dijelovi knjige u kojima Burling razmatra razvoj arbitrarnih (jezičnih) znakova konvencionalizacijom motiviranih (slikovnih) sličnosti i razlike između životinjske i ljudske neverbalne komunikacije, a naročito njegovo razmatranje gestikulacije i prozodije u njihovim današnjim ulogama i u njihovoj vrlo vjerojatnoj važnoj ulozi u nastanku jezika, naročito sintakse.

Burling s pravom termin *neverbalna komunikacija* smatra nepogodnim, jer obuhvaća veoma različite komunikacijske znakove, s jedinim zajedničkim obilježjem da nisu jezični. No, i među njima se mogu pojaviti neka svojstva jezičnih znakova: citatne (*quotable*) geste i vokalizacije (kako on radije naziva amblematske geste i vokalizacije) imaju svojstva digitalnosti i funkcioniraju kao riječi; s druge strane, gestikulacija (naročito prozodijska) i prozodija imaju bitna obilježja životinjske *gesture-call* signalizacije (analognost, kontinualnost), ali su izrazito vezane za jezično organiziranje govorne poruke.

Prozodija je mogla imati važnu ulogu u nastanku sintakse: u prvim supostavljanjima dviju riječi njihovo obuhvaćanje jednim intonacijskim lukom moglo je drugima biti znak jedinstvenog smisla spoja riječi. To još nije sintaksa, sve dok se ne pojavi rekurzivno uključivanje, mogućnost zamjene jedne riječi u nizu skupinom riječi (frazom) s istom ulogom, pa onda zamjena jedne od riječi u umetnutoj frazi drugom frazom itd. Prozodijski znakovi graničenja i fokusiranja isticanjem jedne od riječi u nizu (uloge koju prozodija ima i danas u organizaciji govornog teksta) mogli su imati važnu ulogu u mogućnosti diferenciranja

struktura protorečenica: od prvotne semantičke strukture s redom riječi koji je prirodno odražavao slijed pojmova, odnosno kronološki slijed događaja, mogao je nastati sloj obavijesne strukture, a zatim i gramatička struktura, što je oslobađalo riječi za nova značenja u novim kombinacijama i ujedno izazvalo potrebu za riječima koje će označivati odnose među riječima. U procesu gramatikalizacije iz sadržajnih (punih) riječi postupnim su stezanjem (ubrzanjem izgovora, redukcijom glasova, slogova, naglasaka) nastale gramatičke riječi. U osnovnoj funkciji sintakse – da multidimenzijske misli prilagodi govornom mediju tako da ih stisne i izravna u linearni vremenski slijed, važnu ulogu za razumijevanje tog niza, to jest za rekonstrukciju multidimenzijskih misli, imala je prozodija. Označavajući odnose i organizaciju u nizu, ona je ujedno prevladavala njegovu linearnost. Tako je nova upotreba "primitivnih" izražajnih sredstava omogućila nastanak i razvoj istančanog koda kao što je jezik. Zanimljivo je, međutim, da razvoj jezika nije bio praćen padom upotrebe i propadanjem motiviranih govornih znakova, nego se, naprotiv, s povećanjem rječnika i sintaktičkim finesama profinila i upotreba takozvanih parajezičnih znakova. Razlog treba tražiti s jedne strane u uzajamnom obogaćivanju tih dvaju sustava znakova u govoru, a s druge strane i u podjeli rada (arbitrarni su znakovi najbolji za referencijsku funkciju, a motivirani za ostale funkcije).

U posljednjem poglavlju, u kojem se navode učinci nastanka i razvoja jezika na ljudski rod, Burling se predstavlja i kao angažirani mislilac. Zahvaljujući jeziku, um se razvio više i brže nego što bi to mogao bez njega: jezik je omogućio vezivanje pojmova za imena, pojavu svijesti o sebi, a onda i o tome što misle i osjećaju drugi, spremanje podataka i njihovo kombiniranje, prenošenje znanja na nove naraštaje, brojanje i matematiku, stvaranje teorija, neslućen tehnološki razvoj, složenije organizacije društva pomoću govora koji omogućuje deliberaciju (promišljeno odmjeravanje prednosti i nedostataka mogućih odluka). No, kao zabrinuti stanovnik svijeta, Burling ističe negativne učinke jezika.

Suprotno čomskijanskom usmjeravanju pozornosti na jezične univerzalije, Burling se vraća biheviorističkom zanimanju za razlike. Smatra da je jedan od temeljnih motiva za nastanak i razvoj jezika uspostavljanje i održavanje zajednice, a identifikacijska uloga (uloga pokazivanja identiteta skupine) čini se i najvažnijim uzrokom nastanka jezičnih raznolikosti i danas ne manje važnom ulogom jezika. Ta je uloga mogla nastati sa samim jezikom, to jest s konvencionalizacijom motiviranih znakova, s nastankom arbitrarnih znakova, koji više nisu bili univerzalno razumljivi, nego ih se moralo učiti. Tako je otvorena mogućnost za nastanak različitih znakova u različitim skupinama i time za nastanak kulture (točnije – kulturā). Naizgled paradoksalno, učenje imitiranjem radi ujednačavanja unutar skupine proizvelo je razlike među različitim skupinama. Identitet je postao najviše pokazatelj razlike, a glavni mu je znak od njegova postanka – jezik. I kad se čini da jedino služi suradnji (unutar skupine), jezik zapravo služi još učinkovitijem suprotstavljanju (onima izvan skupine, drugoj skupini). U toj funkciji, upozorava Burling, jezik može biti

iznimno opasan. Ljudi jezikom ustanovljuju i na nove naraštaje uporno prenose svoja vjerovanja (nedokazane teorije, stajališta i mišljenja), do te mjere uvjereni u njihovu ispravnost da su za njih spremni umrijeti i ubiti. Iako se u jeziku najčešće vidi prije svega sredstvo suradnje i izbjegavanja sukoba (sjetimo se pozitivnog vrednovanja pojma *dijalog*), jezik je od početka, i još uvijek, moćno sredstvo natjecanja i sukobljavanja. S povećanjem jezičnih resursa i izvođačkih vještina jezik postaje sve opasniji. Upravo je jezik omogućio organiziranje masovnih nasilja kakva su u životinjskom svijetu nezamisliva.
